
СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА



УДК 37.018.32

Наточій А.М., Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського**Наточій Анатолій Миколайович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського.

Загальноосвітні школи-інтернати у сучасному освітньому просторі України

У статті розглядаються проблеми функціонування загальноосвітніх шкіл-інтернатів у контексті гуманістичних особистісно зорієнтованих ідей виховання дітей та підлітків.

In the article the problems of functioning of secondary boarding school in the context of bringing up children and teenagers on humanistic personally-oriented ideas are researched.

На різних етапах суспільного розвитку в Україні існували групи дітей і підлітків, які потребували державної допомоги і підтримки. У зв'язку з цим державою створювалися особливі заклади суспільного виховання дітей (дитячі притулки, дитячі будинки, дитячі колонії, комуни, загальноосвітні школи-інтернати, санаторні школи-інтернати, школи соціальної реабілітації, гімназії-інтернати, ліцеї-інтернати тощо). Багатогранність і складність завдань, що стоять сьогодні перед суспільством (низький рівень життя народу, різке збільшення захворювань серед дітей, соціальне сирітство, безпритульність, зростання дитячої злочинності та ін.), вимагають від органів освіти, педагогічної науки нових нестандартних підходів до розв'язання проблем виховання, навчання, оздоровлення, соціального захисту й матеріального забезпечення цієї категорії дітей і підлітків.

Слово "інтернат" походить від латинського слова "internus", що в перекладі означає "внутрішній".

Інтернатами за радянських часів називали гуртожитки для учнів, які створювалися при початкових, семирічних і середніх школах з метою успішного здійснення загального обов'язкового навчання дітей.

"Школа-інтернат" за педагогічним словником визначається "як загальноосвітня школа, в якій діти навчаються і живуть" [4, с. 366]. Саме в такому розумінні "школи-інтернату", починаючи з 1956 року в Україні приступили до створення загальноосвітніх шкіл-інтернатів як навчально-виховних закладів нового типу. Для їх організації було виділено кращі будівлі існуючих середніх шкіл та інших закладів, розпочато масове будівництво нових шкільних приміщень за типовими проектами. В основному будувалися типові навчальні корпуси та гуртожитки на 210, 240, 360, 420, 450, 600 учнівських місць.

Сьогодні у системі освіти України досить скромне місце за чисельністю (близько 700) і дуже важливе за значенням займають загальноосвітні школи-інтернати різних типів (28 типів),

вихованцями яких є діти і підлітки з певними соціально-психологічними проблемами у житті і такі, які мають вади у фізичному та розумовому розвитку.

У статті розглядаються проблеми виховання дітей і підлітків в загальноосвітніх школах-інтернатах таких типів: загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, які позбавлені батьківського піклування; загальноосвітні школи-інтернати для дітей, які з певних причин не мають можливостей виховуватися і навчатися за місцем проживання; загальноосвітні школи-інтернати змішаного типу.

Теоретичну основу нашого дослідження склали основні ідеї Я.Каменського, Я.Корчака, А.Макаренка, Й.Песталоцці, Ф.Прокоповича, В.Сухомлинського, С.Швацького про народний і суспільний характер виховання; фундаментальні праці вітчизняних учених А.Бондаря, В.Галузинського, Б.Кобзаря, Б.Мельниченка, В.Слюсаренка й інших у яких розглядалися проблеми навчання, виховання, трудової підготовки, організації відпочинку, дозвілля дітей у навчальних закладах інтернатного типу; історико-педагогічні дослідження В.Липинського, В.Курила, М.Стельмаховича, В.Ступарика, О.Сухомлинської, які аналізують становлення й розвиток вітчизняної освіти.

Теоретичні та методичні основи діяльності інтернатних закладів відбиті в працях вітчизняних вчених (А.Бондар, В.Демиденко, Б.Кобзар, В.Покиданов, В.Слюсаренко, М.Ярмаченко), а також у роботах російських авторів (В.Афа-насьєв, Г.Заликін, В.Єфремов, Е.Костяшкін, М.Рякин, М. Тайчинов та ін).

Ряд дисертаційних робіт присвячені окремим аспектам розвитку, удосконалення навчання й виховання дітей в інтернатних закладах (С.Болтівець, Г.Іваненко, Е.Постовойтов, В.Слюсаренко, В.Чугаєвський, Н.Огренич, Л.Канішевська та ін.). Аналіз теоретичних досліджень і практика функціонування в Україні дають підстави визначити характерні особливості цих закладів виховання.

Ідея суспільного виховання підростаючого покоління виникла в ранню пору людської історії і на різних етапах розвитку суспільства набувала різного змісту.

В Україні ще за часів Київської Русі були спроби виховання знедолених і аномальних дітей. А в "Двірцевій школі", яка утримувалася за рахунок князівської казни, виховувалися діти київської знаті, які були повністю ізольовані від домашнього впливу батьків і з них готували кадри для державного управління, церковної організації, розвитку культури.

Започаткована система суспільного виховання в Україні у своєму розвитку зазнавала певних змін, але характерним для

таких закладів виховання була "закритість", "ізольованість", що сприяло специфічності виховання: для дітей-сиріт і дітей із бідних сімей різних станів; дітей з певними фізичними і психічними вадами держава та суспільство забезпечували громадську опіку, а з другого боку виховували еліту суспільства. Розроблялись теорії виховання й навчання стосовно замкнутих, відірваних від життя суспільства колективів, найбільш ефективними ставали теорії і педагогічна діяльність у колективах сирітських.

У процесі становлення і розвитку системи інтернатних закладів України можна виділити декілька характерних етапів:

– на першому етапі (XII-XIX століття) заклади виховання інтернатного типу виконували функцію громадської опіки знедолених дітей і підлітків у вигляді дитячих притулків, виховних будинків тощо. Опіку здійснювала як держава, так і церква, окремі меценати;

– на другому етапі (20-ті-30-ті роки XX століття) по всій Україні створюється мережа будинків для безпритульних, дитячих містечок, колоній, комун, клубів, дитячих майданчиків. Турботу про знедолених дітей держава брала на себе. Ці заклади виконували переважно навчально-виховну функцію;

– на третьому етапі (50-ті-60-ті роки XX століття) створюються загальноосвітні школи-інтернати як навчально-виховні заклади нового типу. Крім навчання і виховання дітей-сиріт, дітей із багатодітних сімей, дітей безпритульних в школах-інтернатах спостерігається стійка тенденція до посилення політехнічного навчання, професійної підготовки вихованців, профілактичної, корекційної, реабілітаційної роботи, спрямованої на успішну соціалізацію особистості;

– на четвертому етапі (70-і-80-і роки XX століття) формується розгалужена інфраструктура шкіл-інтернатів з відповідним матеріальним і науково-методичним забезпеченням: школи-інтернати загального типу, санаторні, для хворих дітей, спеціальні, для дітей з психофізичними вадами, соціальної реабілітації;

– на п'ятому етапі (кінець 80-х – 90-ті роки XX століття) розпочався пошук нових моделей шкіл-інтернатів як за формою функціонування, так і за змістом навчально-виховної роботи.

Дослідниками визначені такі основні блоки для нормального функціонування загальноосвітньої школи-інтернату:

– створення умов для діяльності школи-інтернату (матеріально-технічна база, добір і розстановка педагогічних кадрів, розпорядок роботи школи-інтернату, комплектування її

вихованцями та ін.);

– організація навчально-виховного процесу (організація навчально-пізнавальної діяльності вихованців, форми і методи позакласної і позашкільної виховної роботи, самопідготовка учнів, інші види діяльності);

– управління школою-інтернатом (розподіл обов'язків між директором і заступниками, планування роботи, організація життєдіяльності загальношкільного колективу, роль самоврядування вихованців та ін.);

– організація спільної виховної роботи школи-інтернату, сім'ї та громадськості.

Кожний блок і всі разом являють собою множину взаємозв'язаних структурних і функціональних компонентів, підпорядкованих цілям освіти, виховання і навчання дітей та підлітків школи-інтернату. Це дає підстави з позицій системного підходу розглядати загальноосвітню школу-інтернат як соціально-педагогічну систему.

Практика функціонування загальноосвітніх шкіл-інтернатів підтвердила, що:

- школи-інтернати були і є вдалою формою ефективного поєднання суспільного і сімейного виховання дітей та підлітків;
- ці заклади виховання для багатьох вихованців стають “школою життя” і активної підготовки до трудової діяльності;
- школи-інтернати виконували у період їх становлення й виконують в сучасних умовах провідну соціально-педагогічну функцію запобігання девіантної та делінквентної поведінки дітей та підлітків;
- школи-інтернати сприяють педагогічній та соціальній реабілітації вихованців.

Чому ж тоді виникла необхідність пошуку нових моделей загально-освітніх шкіл-інтернатів і навіть постало питання про доцільність їх функціонування взагалі?

По-перше, кардинальні політичні та соціально-економічні зміни в українському суспільстві активізували проблеми дитинства: кількість хворих дітей, неблагополучні сім'ї, наркоманія, схильність дітей і підлітків до правопорушень, зростання числа соціальних сиріт тощо. Гостро постала проблема екології розвитку дітей і підлітків в Україні.

По-друге, демократизація і гуманізація усіх сфер життя сприяли суттєвим змінам в системі освіти України: з'являються заклади освіти нового типу (гімназії, ліцеї, коледжі тощо), які спричинили розширення населення у можливостях здобувати освіту. Загальноосвітні школи-інтернати зі своєю “закритою” авторитарною педагогікою “не вписуються” у сучасні освітянські проекти.

По-третє, виникла проблема рентабельності загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Не секрет, що загальноосвітня школа-інтернат на 300-400 вихованців “коштує” загальноосвітньої школи I-III ступенів 1500 учнів. Це означає, що школи-інтернати сьогодні економічно не вигідні для держави.

По-четверте, організація навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах-інтернатах не зорієнтована на здійснення соціалізації вихованців з урахуванням реалій сучасного динамічного життя суспільства. Методи виховання педагоги цих закладів в основному використовують як засіб подолання негативних тенденцій, як засіб перевиховання дитини, а не формування позитивних властивостей і якостей. Це сприяє поширенню “споживацької” психології у дітей та підлітків загальноосвітніх шкіл-інтернатів, яка породжує “бездіяльну” філософію життя. Вихованці зорієнтовані на те, що “для мене повинні...”. Як результат – низькі адаптивні можливості до розумових та емоційних навантажень.

Спостерігається відсутність потреби у здоровому способі життя. Низькими є показники самоконтролю і саморегуляції. Багато з них не бережуть особисте та шкільне майно, не цінують чужу й власну працю. Викликають занепокоєння значні відхилення в соціальному й духовному розвитку вихованців.

Вважаємо, що на порозі XXI століття гуманне педагогічне мислення має сприяти оновленню функціонування загальноосвітніх шкіл-інтернатів як педагогічних систем, в епіцентрі яких – дитина з її радощами, болями, проблемами, сумнівами, свідомим вибором лінії життя, позиції погляду на світ.

Це можливо, на нашу думку, за таких умов:

– необхідно “зняти” з вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів “тавро” дефективності (психічної, моральної, фізичної). Проблеми дітей і підлітків у цих закладах освіти й в суспільстві маємо розглядати як результат складних умов життя. Змінимо умови – зміниться дитина. Загальноосвітні школи-інтернати – рівноправні суб'єкти, поряд з іншими, в національній системі освіти України;

– важливим є прискорений перехід від усталеної навчально-дисциплінарної, закритої моделі школи-інтернату до відкритої, особистісно-розвивальної виховної системи;

– проблеми навчання й виховання в школах-інтернатах вимагають системного і синергетичного підходів, впровадження інноваційних педагогічних технологій як необхідної умови розвитку особистості;

– суттєвих змін потребує зміст і структура внутрішнього управління. Головним в управлінні такою школою мають стати “зв'язки-

відносини”, що об’єктивно виникають у процесі колективної праці і оптимальне функціонування яких буде визначати успіх управлінської діяльності у школі в цілому і в будь-якій ланці навчально-виховного процесу;

– нагальним є створення інноваційних проєктів навчально-виховних закладів для дітей і підлітків у рамках програми “Діти України” на базі існуючих загальноосвітніх шкіл-інтернатів (навчально-реабілітаційні центри, освітньо-виховні комплекси, реабілітаційно-виховні комплекси тощо);

– актуальною є проблема оптимізації структури інтернатних закладів на всеукраїнському, регіональному і місцевому рівнях із врахуванням необхідності, доцільності, можливості задоволення інтересів і потреб дітей та підлітків.

Ми повністю поділяємо і підтримуємо думку відомого дослідника проблем функціонування шкіл-інтернатів Б.Кобзаря, що сьогодні “... потрібна нова парадигма виховання і навчання дітей, що складають учнівський контингент інтернатних закладів, висування на перший план гуманістичних ідей і орієнтирів, прийнятих піклуванням про розвиток усіх сил кожного учня” [5, 97].

Ця парадигма має базуватися на кращих національних, культурних і виховних традиціях, враховуючи уроки історії українського народу, власні ресурси і можливості держави забезпечувати духовну й професійну творчість педагогічної громадськості.

Досліджуючи науково-методичні проблеми виховання особистості в загальноосвітніх школах-інтернатах, ми дійшли висновку, що одним із “шляхів” розв’язання їх є моделювання виховних систем цих закладів.

Виховна система школи – це не просто формальне об’єднання “дидактичної системи” і “системи виховної роботи” в єдину “педагогічну систему”, а це складне психолого-педагогічне утворення, яке інтегрує навчальні заняття, позаурочне життя дітей (не тільки дозвілля), різноманітну діяльність і спілкування за межами школи, вплив соціального, природного, предметно-естетичного середовища.

Виховна система школи створюється і удосконалюється з метою особистого розвитку вихованців. У цьому плані видається досить перспективним особистісно зорієнтоване виховання, оскільки воно виходить з самоцінності особистості, її духовності і суверенності. Як стверджує академік І.Бех “... визначальним для особистісно зорієнтованого виховання має бути соціокультурний діалог у системі “педагог-дитина” на основі її розуміння, прийняття і визнання” [1, 197].

Аналіз функціонування загальноосвітніх

шкіл-інтернатів Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Одеської, Львівської областей засвідчив, що кожна з них є соціально-педагогічною системою, в якій можна виділити три основні підсистеми: а) організаційно-управлінську; б) психолого-педагогічну; в) адміністративно-господарську.

В свою чергу кожна з цих підсистем включає ще інші підсистеми. Зокрема, психолого-педагогічна підсистема включає два основних компоненти: дидактичний і виховний. Дослідження підтвердили, що у більшості загальноосвітніх шкіл-інтернатів (81%) соціально-педагогічна система – це формальне і функціональне об’єднання підсистем, яке не забезпечує цілісності у досягненні поставленої мети. Це означає, що не кожна соціально-педагогічна система може бути виховною системою.

Для конструювання певної моделі виховної системи в загальноосвітній школі-інтернаті необхідно враховувати, що однією з її основних властивостей є *цілісність*, яка відображає не тільки об’єкт в цілому, але й процеси й механізми об’єднання частин у це ціле. Важливе значення для системного дослідження має з’ясування питання про складові і структуру виховної системи.

Виходячи з наукових основ загальної теорії систем (Р.Акофф, А.Берг, Л.Берталанфі, К.Боулдінг, Н.Вінер, В.Садовський, Н.Щуркова та ін.) та враховуючи погляди вчених на виховні системи як результат системного підходу у вихованні (Л.Новікова, А.Куракін, В.Каравковський, Н.Щуркова та ін.), виділяємо основні блоки виховної системи: *цілі*, визначені у вихідній концепції (тобто сукупність ідей, для реалізації яких вона створена); *діяльність*, яка забезпечує її реалізацію; *суб’єкти діяльності*, які її організують і приймають в ній участь; *відношення*, що народжуються в діяльності і спілкуванні і які інтегрують суб’єкти в певну спільність; *середовище системи*, яке освоюється суб’єктами; *управління*, що забезпечує інтеграцію компонентів в цілісну систему і розвиток цієї системи.

На нашу думку, виховна система школи – це спосіб життєдіяльності шкільного колективу, всі компоненти якого підлягають певним цілям і забезпечують у процесі свого функціонування досягнення заданого результату певних меж розвитку моральних якостей особистості.

Вихідними точками створення виховної системи загальноосвітньої школи-інтернату ми вважаємо мету і результат, орієнтація на який сприяє розвитку системи. Метою гуманістичної виховної системи загальноосвітньої школи-інтернату має бути забезпечення вихованцям можливості свідомого вибору лінії життя,

вміння жити в нових суспільних умовах життям, гідним людині.

Результатом виховної системи ми визначаємо особистість як носія моральної системи національних і загальнолюдських цінностей, гармонійно й різнобічно розвинену, здатну до саморозвитку та самореалізації.

Інші складові виховної системи – це механізм реалізації мети і досягнення результату.

Слід також зауважити, що сутність виховної системи школи завжди обумовлена конкретними рисами соціальної дійсності: рівнем суспільного розвитку держави, регіональними умовами (економічними, культурними, національними), локальною ситуацією у конкретній школі.

Моделюючи виховну систему загальноосвітньої школи-інтернату, закладаючи в неї різноманітні елементи, їхні зв'язки, альтернативні шляхи її розвитку, важливо вибрати головне: що буде визначати її лице, що стане основою в подальшому для самоорганізації системи.

У зарубіжній і вітчизняній педагогіці накопичено значний досвід створення гуманістичних виховних систем шкіл. Серед них: “Школа життя” Н.І.Попової, “Виховна система О.В.Кай-данової”, “Школа дитячої радості” С.М. Реверса і Н.М.Шульмана, “Школа” Ф.Ф.Брюхо-вещького”, “Школа-комуна” А.С.Макаренка, “Агрошкола-інтернат” О.О.Католікова, “Школа радості” В.О.Сухомлинського, “Виховна система В.А.Караковського”, “Виховна система О.А.Захаренка” і ін. [3].

Певний досвід у створенні виховної системи загальноосвітньої школи-інтернату мають педагогічні колективи Вербської, Миколаївської №5, Бучанської, Київської №15 загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

Вважаємо, що конструювання виховних систем загальноосвітніх шкіл-інтернатів на засадах особистісно зорієнтованого виховання сприятиме оновленню і розбудові цих виховних закладів в контексті цілеспрямованого розвитку індивідуальності.

Сучасні дослідження, практика функціонування загальноосвітніх шкіл-інтернатів засвідчують, що соціально-педагогічний потенціал цих закладів не тільки не вичерпаний, він у значній мірі залишається нереалізованим.

Ось чому пошуки нових моделей закладів суспільного виховання для дітей і підлітків з певними життєвими проблемами мають бути багатоаспектними і комплексними. Сьогодні вкрай необхідна нова філософія суспільного виховання дітей і молоді з особливими

потребами. Від “філософії утриманців” треба йти до “філософії життєтворчості”. Милосердя, опіка, соціальний захист мають стати мотивацією і стимулом для бажання стати здоровою, розумово і духовно розвиненою особистістю.

Дитина в закладах суспільного виховання – це, насамперед, не об’єкт виховання, а людина. Коли ми сприймаємо її як учня, то це лише часткове сприйняття. Дитина має сприйматися в першу чергу як член сім’ї, для якого загальноосвітня школа-інтернат – це дім, в якому протікає життя, варте людині.

Поглибленого дослідження вимагають феномени сирітства, особливо соціального. Ці вихованці вимагають специфічних методів у виховній роботі. Серед важливих завдань загальноосвітніх шкіл-інтернатів виступають завдання компенсаційного і реабілітаційного характеру, тобто ті, які відновлюють коригування педагогічних впливів, зокрема сімейного виховання, а також негативних особливостей особистісного розвитку дитини, обумовлених її попереднім життєвим досвідом. Влучно про це сказав директор Сиктивкарівської школи-інтернату (Росія) О.О.Ка-толіков у статті “Из бездны сиротства” (“Правда”, 1989 г., 27 марта): “В обычной школе надо учить и воспитывать. У нас педагоги обязаны, кроме того, смотреть на ученика как на собственного ребенка, да еще обиженного судьбой. С такого не всегда и потребуешь”.

Серед вчених-педагогів є думка, що сирітство – це особливий соціальний і духовний стан дитини, який варто сприймати як своєрідне хронічне захворювання, що піддаватиметься лікуванню в разі повернення дитини в сім’ю.

Саме ці проблеми в роботі з дітьми-сиротами, дітьми, батьки яких позбавлені батьківських прав, дітьми з девіантною і делінквентною поведінкою можуть бути розв’язані, якщо в загальноосвітній школі-інтернаті буде організовано реабілітаційно-виховний процес.

Реабілітаційно-виховний процес – це процес індивідуального розвитку дитини, організований на основі оптимального поєднання навчально-виховного та компенсаційно-реабілітаційного процесів у загальноосвітній школі-інтернаті.

Цей процес забезпечує здійснення соціально-педагогічної діяльності на рівні “індивідуальної кризової роботи”. Індивідуалізований вплив – це виховні заходи у виключних обставинах, які повинні здійснюватися з метою заповнення “дефіциту” в процесі соціалізації вихованців.

Практично мало досліджена проблема створення і ефективного використання у виховній роботі просторово-середовища

загальноосвітньої школи-інтернату.

Реалії сучасного життя все більше підводять дослідників до необхідності враховувати зростаючу роль середовища у розвитку дітей. В цьому контексті актуальними є концепція середовищного підходу у вихованні Н.Селіванової [7] яка з наукової точки зору представляє собою теорію і технологію опосередкованого управління (через середовище) процесами формування і розвитку особистості дитини та сучасні дослідження особливостей середовища у зв'язку з проблемами соціалізації, соціальної адаптації, соціального виховання (Б.Алмазов, В.Бочарова, З.Гала-гузова, В.Семенов, В.Сластьонін), пошуками особистісного сенсу життя (Ю.Бродський), практики функціонування й розвитку виховних систем (В.Караковський, Л.Новікова, В.Семенов), теорії виховних моделей і систем (М.Макурова, І.Кулешова,

А.Гаврилін і ін.).

Виховний зміст просторово-предметного середовища загальноосвітньої школи-інтернату виражається в тому, що воно має стати основою для задоволення базових психосоціальних потреб вихованців:

- потреба бути здоровим;
- потреба в захищеності, безпеці;
- потреба в повазі, визнанні;
- потреба в сенсі життя;
- потреба в самореалізації;
- потреба у задоволенні, у насолоді.

Актуальним для загальноосвітніх шкіл-інтернатів є проблеми трудового виховання і участь вихованців у продуктивній праці, що є важливим засобом їх підготовки до життя в майбутньому. Більшості вихованцям цих закладів виховання невідоме почуття власника, вони не цінують все, що для них створено. Безплатність віддаляє наших вихованців від

Література

1. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Наук.-метод. посібник. – К., 1998.
2. Бондар А.Д., Кобзар Б.С. Навчально-виховна робота у школах-інтернатах і групах подовженого дня. – К., 1985.
3. Гуманистические воспитательные системы вчера и сегодня / Под ред. Н.Л.Селивановой. – М, 1998.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К., 1997.
5. Кобзарь Б.С. Основи формування гуманних взаимоотношений учасників шкіл-інтернатів для дітей-сирот й дітей, оставшихся без опеки родителей, во внеурочной деятельности. – К., 1999.
6. Слісаренко В.Г. Оптимизация управления учебно-воспитательным процессом в специальных школах-интернатах для детей, требующих особых условий воспитания. – К., 1983.
7. Селиванова Н.Л. Современные представления о воспитательном пространстве // Педагогика. – 2000. – № 6. – С. 35-40.
8. Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття: Наук.-метод. збірник: У 2-х ч. // Ред. рада: В.М. Доній, Г.М.Несен, І.Г.Єрмаков. –